

PANORAMA DE TÈCNiques ASTROLÒGIQUES A LA CATALUNYA DEL XV I XVI

John Lucas

Institute for Social and International Studies. Portland State University.

Paraules clau: *astrologia popular, màgia, pseudociència, pronosticació, Catalunya als segles XV i XVI.*

Panorama of Astrological Techniques in 15th and 16th Century Catalonia

Summary: This paper explores the importance of astrology, astrological magic, and other popular forms of prognostication in Catalonia during the fourteenth and fifteenth centuries. The corpus of material on these topics in Catalan is still in need of classification. Too superstitious for historians of science and yet somehow too scientific for literary scholars, many such texts have gone unnoticed. Recent studies suggest that there was once a rich tradition of popular astrological techniques, fruit of the cultural diversity present in medieval and early modern Catalonia. The study of these works reveals that, far from mere imitations, the Catalan texts are a product of medieval syncretism, the mingling of traditions, and the development of new ideas.

Key words: popular astrology, magic, pseudo-science, prognostication, fifteenth and sixteenth century Catalonia.

Aquesta comunicació té com objectiu principal l'exploració del panorama de les ciències ocultes en llengua catalana entre els segles XV i XVI i l'avaluació dels estudis recents sobre aquest corpus de matèria. El criteri modern accepta aquests textos com a expressió d'una pseudociència marginal, però sol dubtar a l'hora de considerar-los dins del marc de la història de la ciència. No obstant això, sabem que uns quants científics renaixentistes de gran erudició —com ara Francis Bacon (1561-1626)— es deixaven seduir per les ciències ocultes en totes les seves manifestacions: l'astrologia, la màgia, la numerologia, etc. Segons William Eamon, aquestes ciències dites ocultes —lluny d'ésser marginals— formen el «missing link», l'anella perduda, entre la màgia clàssica dels grecs i els àrabs i el mètode científic modern (1994, p. 9). Si aquests arguments són certs, els textos que ens queden són d'incalculable valor perquè són testimonis dels canvis culturals que van conduir a una reavaluació de les ciències ocultes i, més endavant, a una autèntica revolució científica al segle XVII.

Segurament el lamentable estat de conservació d'alguns textos, la falta d'un sistema de classificació estàndard i l'hermetisme dels mateixos textos expliquen perquè el corpus català de ciències ocultes, en gran mesura, encara queda per investigar. Amb la nostra modesta

aportació esperem contribuir a rectificar aquesta situació. L'espai ens obliga a limitar l'estudi a tres manifestacions de les ciències ocultes: l'astrologia judicial, l'astronumerologia, i l'astrologia màgica. Comencem per situar l'astrologia popular dins de la història social de Catalunya entre els segles XV i XVI i dins del marc europeu.

A manera d'introducció, observem que l'astrologia popular es distingeix de l'astronomia, també dita *astrologia natural* a l'edat mitjana, tant per la seva manera d'expressar-se com per la seva finalitat. L'astrologia popular dels segles XV-XVI sol expressar-se en llengua vernacla i es troba en llibres de secrets, almanacs i calendaris, els quals formen un gènere literari sincrètic, fruit de múltiples tradicions culturals i lingüístiques. Tractant-se d'una vessant popular, aquests textos astrològics estan sovint desprovistos del seu aparell teòric, i, per tant, es podria argumentar que formen part de la tècnica i no pas de la ciència (Eamon, 1994, p. 59).

La finalitat de l'astrologia popular és la pronosticació per tal de controlar o mitigar els processos no observables de la naturalesa. N'existeixen diverses denominacions, de manera que quan l'astrologia ajuda els pagesos a triar el dia propici per a fer la collita, quan diu als reis si han de declarar la guerra, o indica als comerciants si reeixiran en els seus negocis, s'anomena *astrologia judicial*. Quan el simbolisme astrològic es barreja amb la numerologia semítica o grega, es diu *astronumerologia* i, finalment, quan apel·la a processos sobrenaturals i hermètics mitjançant les oracions a Déu o a dimonis, o fent servir els talismans astrològics fets per a atraure la influència dels planetes, es considera *astrologia màgica*.

Per contrast, l'astrologia natural (viz. astronomia) es tracta d'una ciència descriptiva que no cerca preveure o manipular la naturalesa, i es pot expressar tant en llengua vulgar com en llatí. Fins i tot l'astrologia natural (però no pas la màgia) formava part dels estudis universitaris, especialment a la Facultat de Medicina (Grant 1996, p. 137). La divisió entre astrologia i astronomia, encara que fos borrosa, era tant vàlida a l'època medieval com avui dia. De fet, la divisió gaudeix d'una llarga tradició textual, de la qual les *Etimologies* d'Isidre de Sevilla en són un exemple.¹

L'astrologia popular sobreviu a l'edat mitjana malgrat l'oposició eclesiàstica, que cercava esborrar-ne tota traça. Ara bé, l'Església catòlica medieval creia fermament en l'eficàcia dels astròlegs, però temia que els seus practicants es poguessin convertir en perillosos i poderosos demagogs amb l'ajuda del dimoni. El projecte d'eliminar l'astrologia no tingué èxit i, irònicament, l'Església n'és parcialment responsable: els astròlegs es veien forçats a amagar-se del poder de l'Església i, per tant, treballaven lluny del seu control (Flint 1991, p. 24).

Quant a la història de la ciència, l'astrologia popular, com l'hem definida, servia per a introduir el concepte d'experimentació al segle XII. La tradició textual és plena de llibres dits *experimentaria* que contenen receptes, fórmules i tècniques astrològiques. Al principi, és clar, *experimentus* implicava més aviat una experiència personal i no pas un procediment rigorós. De totes maneres, si la ciència clàssica s'havia ocupat només dels fets observables, els

1. «Inter Astronomiam autem et Astrologiam aliquid differt. Nam Astronomia caeli conversionem, ortus, oobitus motusque siderum continet, vel qua ex causa ita vocentur. Astrologia ver partim naturalis, partim superstitiosa est. 2. Naturalis, dum exequitur solis et lunae cursus, vel stellarum certas temporum stationes. Superstitiosa vero est illa quam mathematici sequentur, qui in stellis auguriantur...» (ISIDRE DE SEVILLA, *Etymologiae* 3.27, p. 1-2).

experimental de l'edat mitjana també exploraven processos dits *sobrenaturals*, com el magnetisme, que no es podien explicar racionalment a base de les propietats dels seus materials, en aquest cas la pedra.

Aquest concepte d'*experimentus*, innovador al segle XII, canviaria radicalment el curs de la ciència natural que Aristòtil havia definit senzillament com la *capacitat d'explicar les causes de fenòmens naturals observables* (citat a Eamon 1994, p. 53). Recordem que Tommaso Campanella (1568-1639) associava la invenció de la pólvora i de la impremta amb la màgia.² La reparició de textos grecs i àrabs al segle XII duia a la primera petita reavaluació de l'astrologia. Però segons Valerie Flint, el que va canviar aleshores va ser la complicitat de l'Església, que aprenia a fer servir l'astrologia grega i àrab per a fins eclesiàstics, com ara el *computus* o el càlcul de les festes religioses movibles (1991, p. 12).

La veritable revolució cultural i científica vindria després, però, amb l'humanisme i una revaloració de l'experiència personal com a forma legítima de recerca. L'humanisme italià també sabia valorar epistemologies no racionals com la màgia, tot i que s'esmerava a trobar-hi una connexió amb la ciència, com ara tindrem ocasió de veure. La idea patristica de considerar l'astrologia i la màgia com instruments del diable va anar cedint a una apreciació de tot allò que era sobrenatural com una expressió de la llei natural. És a dir, les estrelles podrien influir sobre els homes en transmetre'ls la voluntat de Déu. *Homo sapiens dominabitur astris*, «l'home savi dominarà els astres», esdevingué el nou lema dels astròlegs religiosos italians i es veu repetit de moltes maneres en els textos catalans de l'època que hem estudiat (e.g. *Tractat de prenostication*, Tresbéns, etc.).

Aquest renaixement de l'astrologia, que començà a Itàlia, es pot apreciar també a Catalunya, però l'evidència textual que en tenim és més pobra a causa de les mateixes raons que condicionen la producció científica al segle XV, i de les quals en podem esmentar quatre com a més importants. En primer lloc, hi ha una sèrie d'esdeveniments polítics i culturals que són deguts a un decandiment general en la producció literària i científica catalana. En segon lloc, les ciències ocultes sovint constitueixen una manifestació popularitzant i senzilla que la ciència posterior, sobretot després del segle XVII, no va saber valorar. Per tant, molts d'aquests textos són reciclats o destruïts. En tercer lloc, la influència humanística que derivava del Renaixement italià i que revalorava les ciències ocultes no és present fins a la primera traducció de Petrarca, l'any 1388, però la influència d'aquesta obra mai no s'acaba de consolidar al Principat de Catalunya.³ Finalment, hi podem apreciar la influència de les cultures jueva i àrab.

La cort de Pere III (1335-1387) representa una època de prosperitat en els àmbits del comerç, de les arts i de les lletres catalanes. No cal insistir gaire en que l'astronomia catalana d'aquesta època és de les millors del món occidental. Si bé la recerca científica és de caire pràctic, algunes obres comencen a revelar una nova sensibilitat a l'alquímia i a l'astrologia

2. «Tutto quello che si fa dalli scienziati imitando la natura o aiutandola con l'arte ignota, no solo alla plebe bassa, ma alla comunità degli uomini, si dice opera magica...L'invenzione della polvere dell'archibugio e delle stampe fu cosa magica, e così l'uso della calamita...» (CAMPANELLA, *De màgia*, p. 241-2).

3. La relativa importància de l'humanisme a Catalunya és un tema de debat entre els filòlegs; en tot cas, es pot afirmar que la seva influència sempre es nota més al Regne de Sicília i a València (e.g. NADAL i PRATS, 1996, 2, p. 392; RUBIÓ i BALAGUER, 1964, p. 18-19).

pronòstiga, una sensibilitat que apareix a la cort reial de Pere III, però que floreix amb Joan I (1387-1396).

El *Tractat d'astrologia* de Bartomeu de Tresbéns n'és un exemple perquè accepta obertament l'astrologia judicial pronòstiga, que cerca preveure el dia propici per emprendre diverses tasques i, més important encara, preveure el futur dels homes. Amb el *Tractat* de Tresbéns la penetració de l'astrologia àrab es manifesta amb la seva complicada divisió del zodíac per fraccions de graus i l'ús de les *sorts*, punts concrets al zodíac, que no es poden calcular sense un aparell matemàtic molt elaborat (Vernet i Romano 1957, p. 11).

Si bé el segle XVI es coneix com el de decandiment o de decadència, els antecedents es noten ja a principis del segle XV amb la mort de Martí I d'Aragó (1410) i el Compromís de Casp (1412), que posa fi als conflictes dinàstics. Amb la dinastia Trastàmara, el castellà comença a eclipsar el català a la Cort Reial i s'imposa a la impremta. Els estralls de la plaga i la guerra civil sota el regnat de Joan II (1463-1472) se salden amb pèrdues importants en la població. No obstant aquest panorama negatiu, i malgrat l'evident decadència, l'humanisme literari i les influències del Renaixement italià es consoliden al final del segle XV.

Ferran I estén l'imperi catalanoaragonès pel mar Mediterrani, però mai no conquereix Nàpols, projecte que Alfons I dugué a terme el 1442. Cal esmentar que és des d'aquests regnes d'ultramar que l'humanisme va penetrar a la Catalunya Vella i, més endavant, a tota la Península Ibèrica. Els italians Giovanni Pico della Mirandola (1463-1494) i Marsilio Ficino (1433-99) són dos clergues, astròlegs i mags que cercen conjugar la ciència i la màgia. La seva influència es pot apreciar en el valencià Geroni Torrella, que publica el seu *De Ymaginibus* el 1496, amb una dedicatòria al rei Ferran II (1452-1516).

El *De Ymaginibus* de Torrella constitueix, probablement, l'únic tractat original, a la Corona d'Aragó, sobre l'astrologia talismànica. Els talismans eren figures tallades sobre pedra o segells metàl·lics dissenyats per a atraure la influència dels planetes. Ficino havia defensat aquesta pràctica aparentment supersticiosa amb explicacions científiques⁴ a efectes que la matèria i no la figura astrològica podria atraure la influència dels planetes. Torrella, tot i que no cita Ficino expressament, li segueix els passos al *De Ymaginibus*, i evidencia que el pensament italià havia penetrat a la Corona d'Aragó (Rotzoll, p. 236). El tractat de Torrella, redactat en llatí i ple de referències erudites, no es pot considerar pas un text popular. No obstant això, l'existència d'aquesta obra demostra que hi havia gran interès en l'astrologia i en la ciència popular per part dels científics de la península. Com apunta López Piñero, l'obra de Torrella defensa la fabricació de talismans com a tècnica útil pels metges (1979, p. 1975).

L'astrologia judicial de Tresbéns i la màgia talismànica de Torrella, que acabem de veure, tenen una altra manifestació molt més popular: els almanacs i llunaris. Aquests tractats en llengua vulgar figuren entre les publicacions més importants sobre astrologia popular, i en constitueixen l'única branca ben estudiada. Aquí podem fer esment de dos estudis importants: Chabàs i Roca estudien l'àmpliament difós *lunari* del català Bernat de Granollachs (1985) i Delbrugge edita i estudia el *Reportorio de los tiempos*, d'Andrés de Li, que incorpora i elabora el *Lunari* tot traçant possibles connexions entre Li i Granollachs (1999).

El corpus català encara té altres fonts com, per exemple, la miscel·lània dita *Tencar*,

4. «...fabrica figurarum non alibi efficaciam habeat, quam ubi materia cum stella congruit et effectum, a qua hunc faber exoptat accipere; ac praeterea ubi haec ipsa materia quasi iam talis est ab initio, qualem affectas reddere per figuram» (FICINO, *De vita* 3.17, p. 104-109).

un manuscrit de voltants els anys 1420-1430 que reuneix una gran varietat de materials astrològics fragmentaris. L'edició de Vela Palomares és una aportació important que ens permet de postular, per exemple, l'existència d'una edició catalana del pseudohipocràtic *Picatrix*, un dels textos medievals més important sobre la màgia (1997, p. 113). Finalment, esmentem una obra *sui generis* en el corpus català, el *Tractat de prenosticació de la vida natural dels hòmens*, que ens permet d'avaluar l'astronumerologia, fruit de la confluència de cultures semítiques al país. L'apologia de la màgia astrològica afegida a aquest text tergiversa les reprovacions de l'astrologia del papa Gregori el Gran, emprant-los per fer-ne una defensa original (Lucas, 2000, p. 113). Referències a l'astrologia hindú i àrab en el text figuren entre les úniques a la península, i marquen una diferència amb els autors renaixentistes italians, els quals preferien fonts gregues (Vernet i Romano 1957, p. 10).

Dels materials no investigats, aquí podem citar només els més curiosos recollits a la Bibliografia de Textos Catalans Antics (BITECA),⁵ obra informatitzada encara en procés d'elaboració. Dins de la tradició d'astrologia lunar trobem un *Tractat de tot lo cos de la lluna*, recollit dins de les *Flors de medicines* de 1450-1500 (BITECA n. 2605). Un dels més prometedors incunables es troba a Ripoll (BITECA n. 2114) i reuneix el *Tractat d'astrologia* de Tresbèns, ja editat (Vernet i Romano 1957), i diverses obres no investigades. A València tenim un altre *Tractat d'astrologia*, que data de 1400-1410 i versa sobre l'astrologia judicial (BITECA n. 1313).

Fins aquí hem explorat el panorama històric i crític del corpus català d'astrologia popular per a demostrar que Catalunya, malgrat l'estat de la documentació que tenim, va participar plenament en la reavaluació de les ciències ocultes a final de l'edat mitjana entre els segles XV-XVI i, a més, va fer-ne unes aportacions importants gràcies a la seva situació geogràfica i a la seva cultura. No obstant això, la labor crítica sobre les ciències ocultes a Catalunya està lluny d'ésser completa, i el paper de Catalunya en la difusió de l'astrologia popular i el pes de la seva aportació haurà d'esperar fins que el corpus textual estigui exhaurit. Esperem que aquesta aportació ajudi als nostres col·legues a participar en aquesta tasca.

Bibliografia

- CAMPANELLA, T. (1925), *Del senso delle cose e della màgia: testo inedito italiano con le varianti dei codici e delle due edizioni latine*, Bari, Giusseppi Lateza i Figli, B. Croce et al. (ed.).
- CHABÁS, J.; ROCA, A. (1985), *El lunari de Bernat de Granollachs: alguns aspectes de la història de l'astronomia a la Catalunya del quatre-cents*, Barcelona, Fundació Salvador Vives i Casajuana.
- DELBRUGGE, L. (ed.) (1999), *Reportorio de los tiempos* (Andrés de Li), Londres, Tàmesis.
- EAMON, W. (1994), *Science and the Secrets of Nature: Books of Secrets in Medieval and Early Modern Culture*, Princeton, Princeton UP.
- FICINO, M. (1989), *De vita*, Binghamton, Renaissance Society of America, C. Kaske i J. Clark (trad. i ed.).

5. Les referències a la base de dades BITECA es poden consultar a Internet: <http://sunsite.berkeley.edu/PhiloBiblon/phsea.html>.

- FLINT, V. I. J. (1991), *The Rise of Magic in the Middle Ages*, Oxford, Clarendon.
- GRANT, E. (1996), *The Foundations of Modern Science in the Middle Ages: Their Religious, Institutional, and Intellectual Contexts*, Cambridge, Cambridge UP.
- ISIDRO DE SEVILLA (1937), *Etimologiae*, Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 2 vol., J. Oroz Reta i M. Casquero *et al.* (ed.).
- LÓPEZ PIÑERO, J. M. (1979), *Ciencia y técnica en la sociedad española de los siglos XVI y XVII*, Barcelona, Labor.
- LUCAS, J. (2000), *Tractat de prenosticion de la vida natural dels hòmens. A Fifteenth Century Catalan Astrological Treatise*. Textual Study, Critical Edition, and Paleographic Transcription, State College, Pennsylvania State University (Tesi doctoral).
- NADAL, J.; PRATS, M. (1996), *Història de la llengua catalana*, Barcelona, Edicions 62.
- ROTZOLL, M. (1991), «Osservazioni sul *De Jmaginibus astrologicis* di Geronimo Torrella», *Rinascimento: Rivista dell' Instituto Nazionale di studi sul Rinascimento*, 31, p. 219-237.
- RUBIÓ I BALAGUER, J. (1984), *Història de la literatura catalana*, Barcelona, Abadia de Montserrat, T. Clota (trans.).
- TRACTAT *de pronosticació de la vida natural dels hòmens* (c. 1485), Barcelona, Biblioteca de Catalunya (Sig.: Bon X-V-II).
- VELA PALOMARES, S. (1997), *Tencar: una miscel·lània d'astrologia del segle XV a Andorra*, Andorra la Vella, Consell General d'Andorra.
- VERNET, J.; ROMANO, D. (ed.) (1957), *Tractat d'astrologia* (Bernat de Tresbéns), Barcelona, Biblioteca Catalana d'Obres Antigues.